

СПІВВІДНОШЕННЯ ОСУДНОСТІ, НЕОСУДНОСТІ ТА ОБМЕЖЕНОЇ ОСУДНОСТІ

О. В. Зайцев

* Публікується за виданням:

Зайцев О. В. Співвідношення осудності, неосудності та обмеженої осудності // *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* — Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — Вип. 20. — С. 395–399.

КК України 2001 р. передбачив норму про кримінальну відповідальність осіб із психічними розладами, що не виключають осудності. Таким чином, поряд з осудністю (ч. 1 ст. 19) і неосудністю, про яку йдеться в ч. 2 ст. 19, в кримінальному законі з'явилася норма ст. 20, яка одержала назву «обмежена осудність». Таким чином, відповідно до діючого законодавства здатність діяти свідомо і вільно під час вчинення злочину може бути виражена у суб'єкта у різній мірі, тобто, осудність може мати мінімум дві градації: повну і неповну (ст. 20 «обмежена осудність»). У зв'язку з цим зберігає свою актуальність питання про співвідношення категорії «обмежена осудність» з осудністю та неосудністю.

Слід відзначити, що ця проблема має давні історичні корені, ще старонімецький криміналіст Клейншрод розрізняв кілька ступенів осудності: на $1/4$; $1/2$; $1/3$. У захист його поглядів висловлювалися В. Д. Спасович, Гретнер і ряд інших криміналістів у Росії та за кордоном¹. Кілька ступенів осудності розрізняв і радянський вчений Ю. К. Сущенко, який виділяв повну, зменшену і часткову осудність, відзначаючи, що повній осудності відповідає психічне здоров'я, зменшеній — межові стани психіки, частковій — дебільність². Г. В. Назаренко, виходячи з можливості виділення кількох ступенів осудності, сформулював положення про три її види: повну, зменшену і незначно змінену³.

У той же час частина авторів, незважаючи на розходження використовуваної термінології, фактично виходить з наявності проміжної групи осіб, що вчиняють суспільно небезпечні діяння, та відрізняються як від осудних, так і від неосудних. Вказують, що обмежена осудність є проміжною ланкою між осудністю і неосудністю⁴; проміжною ступінню «між нормальним психічним станом і станом психічної хвороби»⁵. У радянський період до проміжної категорії зменшену осудність відносив І. І. Карпец, який спочатку заперечував її з судово-психіатричних позицій, вважаючи, що «з медичної точки зору, навряд чи можливо визнавати людини наполовину осудною, якщо вона усвідомлює, що чинить, та може керувати своєю поведінкою»⁶, а потім заперечував зменшену осудність з етичних позицій, вказуючи, що моральність «не дозволяє без достатніх підстав відносити людей до «напівхворих» чи до «напівздорових»⁷.

М. Г. Іванов вважає, що «психопатичні аномалії є окрема категорія, що займає середнє положення між осудністю і неосудністю»⁸. Автор не вказує на різницю між юридичними і медичними поняттями. Для нього «неосудність — поняття, насамперед медичне...»⁹. Так само «психічні аномалії є універсальна й оригінальна категорія», що заміняє собою обмежену осудність, а психопатії

рівнозначні обмеженій осудності¹⁰. Змішання юридичних і медичних понять веде до розгляду психічних аномалій як проміжної категорії між осудністю і неосудністю, замість того, щоб зайняти своє місце в ряді психічних станів.

Більш того, у літературі без яких-небудь аргументів відзначається, що обмежена осудність є частиною осудності¹¹. Однак, обмежена осудність — це різновид осудності, що відрізняється від осудності тим, що обмежено осудна особа не здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину, тому що має психічний розлад, який обмежує її інтелектуально-вольові можливості. Обмежена осудність не повинна розглядатися як частина осудності саме тому, що відрізняється від неї якісно і кількісно у своїй біологічній основі, хоча юридично має з нею багато спільного.

Слід зазначити, що осудність особи з психічним розладом і осудність особи без психічного розладу стосовно кримінальної відповідальності юридично рівнозначні, тому що суб'єкт у тому чи іншому випадку підлягає кримінальній відповідальності. Однак здатність діяти усвідомлено та керувати своїми діями при повній і обмеженій осудності неоднакова. У зв'язку з цим обмежена осудність може бути підставою для призначення осудній особі примусових мір медичного характеру та, на відміну від повної осудності, у ряді випадків може впливати на вид та розмір покарання.

Багато авторів традиційно вважають осудність і неосудність своєрідними антиподами, де неосудності приділяється роль негатива, а осудності — позитива¹². В літературі, як правило, підкреслюється, що «поняття «осудність» вживається у кримінальному праві у більш вузькому спеціальному змісті як антитеза поняттю «неосудність»¹³. Ю. М. Антонян і С. В. Бородин в результаті проведеного дослідження дійшли висновку, що «осудність як самостійна категорія не є дзеркальним відображенням неосудності, у неї свої конкретні ознаки...»¹⁴.

Вважаємо, що абсолютне протиставлення осудності і неосудності не має під собою реальних підстав. Кожен, хто стверджує, що осудність — «нормальний стан психічно здорової людини»¹⁵, а неосудність — «патологія», змушений робити застереження, що осудна особа (як і неосудна) може мати психічний розлад, але у менш вираженій мірі¹⁶, але це суперечить попередньо висловленому положенню.

У силу своїх особливостей обмежена осудність по ряду ознак може бути співвіднесена з неосудністю. Подібність між формулами обмеженої осудності і формулами неосудності, насамперед, полягає в тому, що:

1. Вони є формулами змішаного типу, що включають крім медичного критерію і юридичний критерій.
2. Обмежену осудність, як і неосудність, характеризує такий медичний критерій, як психічний розлад. Повний збіг опису медичного критерію обмеженої осудності і неосудності присутній, наприклад, у § 21 КК ФРН

«зменшена осудність», в якій зазначено, що «якщо — по одній із зазначених у § 20 причин (тобто внаслідок хворобливого психічного розладу, глибокого розладу свідомості, недоумства або іншого важкого психічного відхилення) здатність особи усвідомлювати протиправність діяння або діяти відповідно до цього розуміння була істотно зменшена при вчиненні діяння, то покарання згідно § 49 абз. 1 може бути пом'якшено»¹⁷. Як бачимо особливістю німецького кримінального законодавства стосовно зменшеної осудності, є опис медичного критерію, який ідентичний медичному критерію неосудності (§ 20 КК ФРН). В КК багатьох країн, у тому числі і України, відсутній повний збіг медичного критерію неосудності й обмеженої осудності. Так, наприклад у ст. 11 КК Швейцарії 1937 р. замість зазначених у статті про неосудність «душевної хвороби, недоумства або важкого розладу свідомості» (ст. 10) сказано про «розлад душевної діяльності або розлад свідомості або наслідки недостатнього психічного розвитку» (ст.11)¹⁸. Як бачимо, три групи психічних розладів у формулі неосудності відповідають тим же трьом групам психічних розладів у формулі обмеженої осудності, але у самому описі медичного критерію неосудності законодавець обмежує коло психічних розладів вказівкою на більш серйозні, важкі форми аномалій, ніж в нормі про обмежену осудність.

3. Необхідно відзначити також, що юридичний критерій обмеженої осудності, як і неосудності, однаково стилізований щодо свого «предмета»: у кожній з цих формул мова йде про здатність особи усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними¹⁹. Однак глибина психічного розладу при неосудності набагато глибше, ніж при обмеженій осудності; нездатність усвідомлювати реальні відносини та керувати своїми діями в стані неосудності є повною, а при обмеженій осудності — неповною. Звідси виникає необхідність диференціації психічних розладів по їхній глибині для розмежування обмеженої осудності і неосудності, оскільки їхні юридичні критерії мають певну подібність.
4. Встановлення психічного розладу, що не виключає осудності, у суб'єкта, який вчинив злочин, як і визнання осіб, що вчинили суспільно небезпечні діяння, неосудними, може служити підставою для призначення примусових мір медичного характеру. Однак ці безперечні законодавчі положення піддаються своєрідній інтерпретації. Деякі автори (С. П. Улезько, Л. К. Савюк) сприймають подібність обмеженої осудності та неосудності в плані правових наслідків настільки абсолютно, що допускають грубу помилку, вважаючи, що «суду надане право при призначенні покарання замінити його примусовими мірами медичного характеру»²⁰. Зазначені автори виходять з того, що у випадку неосудності суд нібито заміняє покарання примусовими мірами медичного характеру. У дійсності суд не заміняє і не вправі замінити одні примусові міри іншими, тому що покарання як примусовий захід по своїй правовій природі і призначенню настільки відрізняється від примусових мір медичного

характеру, що заміна покарання ними суперечить принципам кримінального права. Недостатньо вірним є твердження, що «примусові міри медичного характеру призначаються поряд з покаранням, а також у випадку звільнення від покарання»²¹. Подібне твердження занадто категоричне, тому що закон передбачає право, а не обов'язок суду призначити обмежено осудній особі примусові міри медичного характеру. Ця міра в плані її призначення є можливою, а не обов'язковою, оскільки багато в чому залежить від діагнозу захворювання. Для їх призначення та застосування повинні бути певні медичні показання.

Риси відмінності між формулами обмеженої осудності і формулою неосудності зводяться до характеру зв'язку, стику між медичним і юридичним критеріями.

1. У формулі неосудності з такими описами, як «хронічне психічне захворювання», «тимчасовий розлад психічної діяльності», «недоумство» та «інший хворобливий стан психіки», поєднується вказівка на знищення, руйнування здатності особи («не могла») «усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними» (ч. 2 ст. 19 КК України). У формулі обмеженої осудності бачимо інше. Мова тут йде не про знищення, руйнування тієї чи іншої психічної здатності, а тільки про її ослаблення, зниження, зменшення. Як вірно відзначив В. С. Трахтеров: «Психічний стан зменшено осудних ще не дійшов до тієї межі, за якою починається неосудність, але властивості, характерні для осудності, дуже послаблені в них»²².
2. Відмінність обмеженої осудності від неосудності в аспекті правових наслідків складається й у тому, що обмежена осудність породжує наслідки двоякого роду: покарання може сполучатися з примусовими мірами медичного характеру, але може бути призначено і без примусових мір медичного характеру, у той час як неосудність виключає кримінальну відповідальність і покарання, будучи у випадку несприятливого соціально-медичного діагнозу підставою для призначення примусових мір медичного характеру.
3. Відмінність стосується також безпосередньо виду примусових мір медичного характеру. Обмежено осудній особі, на нашу думку, може бути призначена тільки амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку або госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом. Неосудність особи служить підставою для призначення і застосування альтернативних примусових мір, передбачених Розділом XI КК України.

В даний час до поняття обмеженої осудності можливо, принаймні, два підходи: або обмежено осудними визнаються особи, що колись визнавалися осудними, оскільки наявні в них розлади не такі, щоб обумовлювати неосудність, або дана категорія буде поширюватися і на частину осіб, яка раніше визнавалась неосудними. Дослідження, проведене провідним психіатром Інституту ім. В. П. Сербського (м. Москва) Л. О. Пережогіним свідчить про те, що до введення

в практику норми про обмежену осудність більшість обстежених цієї категорії визнавалися неосудними²³.

Необхідно погодитися з І. А. Кудрявцевим, що обмежена осудність — це не стан проміжний між осудністю та неосудністю, і тим більше не перманентний стан, обумовлений тільки ступенем виразності психічної патології, а «... особлива зона всередині континуума осудності, що виникає при деякій констеляції ситуаційних, психопатологічних і патоперсоналогічних диспозицій»²⁴. З одного боку від обмеженої осудності — критерії повної осудності, а з іншого — критерії неосудності. Виразність хворобливих психічних розладів у діапазоні континуума обмеженої осудності у різних випадках нерівнозначна. У тому разі, коли вони розміщуються ближче до повної осудності, виразність їх буде меншою, ніж якщо вони будуть знаходитися ближче до межі неосудності.

Виходячи з проведеного аналізу співвідношення обмеженої осудності з осудністю та неосудністю, можна стверджувати, що обмежена осудність є різновидом осудності, і характеризує знижену хворобливим психічним розладом здатність винного суб'єкта діяти усвідомлено та керувати своїми діями під час вчинення злочину.

Примітки

1. *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. Часть общая. — СПб, 1902. — Т. 1. — С. 412.
2. *Сущенко Ю. К.* О совершенствовании понятий «вменяемость» и «невменяемость» // Становление и развитие советского уголовного законодательства. — Волгоград, 1973. — С. 72–73.
3. *Назаренко Г. В.* Вина в уголовном праве. — Орёл, 1996. — С. 58–59.
4. *Луниц Д. Р.* Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. — М., 1966. — С. 207.
5. *Астемиров З. А.* Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних. — М., 1970. — С. 38.
6. *Карпец И. И.* О понятии вменяемости и невменяемости в проблеме борьбы с преступностью // Психические расстройства, не исключающие вменяемости: клинический и судебно-психиатрический аспекты. — М., 1984. — С. 78.
7. *Карпец И. И.* Уголовное право и этика. — М., 1985. — С. 154–155.
8. *Иванов Н. Г.* Аномальный субъект преступления. Проблемы уголовной ответственности. — М.: Закон и право; ЮНИТИ, 1998. — С. 169.
9. *Иванов Н. Г.* Аномальный субъект преступления. Проблемы уголовной ответственности. — М.: Закон и право; ЮНИТИ, 1998. — С. 167.
10. *Иванов Н. Г.* Аномальный субъект преступления. Проблемы уголовной ответственности. — М.: Закон и право; ЮНИТИ, 1998. — С. 169.
11. *Приходько Т. М.* Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві. — Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Київ, 2001. — С. 9.
12. *Дьяков С. В., Игнатов А. А., Лунеев В. В., Никулин С. И.* Уголовное право: Учебник для вузов. — М., 1999. — С. 46.
13. Уголовное право. Общая часть. — М., 1993. — С. 140.

14. *Антонян Ю. М., Бородин С. В.* Преступное поведение и психические аномалии. — М., 1998. — С. 124.
15. Уголовное право. Общая часть / Под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. — М., 1997. — С. 274.
16. Уголовное право. Общая часть / Под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. — М., 1997. — С. 278.
17. Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 16.
18. Уголовный кодекс Швейцарии / Пер. с нем. — М.: Зерцало, 2000. — С. 8.
19. *Трахтеров В. С.* Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. — Харків, 1930. — С. 152.
20. Уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. В. Н. Петрашева. — М., 1999. — С. 183; Уголовное право / Под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. — М., 1997. — С. 279.
21. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Общая часть / Под общ. ред. Ю. И. Скуратова, В. М. Лебедева. — М., 1996. — С. 43.
22. *Трахтеров В. С.* Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. — Харків, 1930. — С. 125.
23. *Пережогин Л. О.* Судебно-психиатрическая оценка расстройств личности с учётом положений ст. 22 УК РФ [Электронный ресурс] // Русский медицинский сервер. — Режим доступа: <http://www.rusmedserv.com/psychsex/uk22st.htm>.
24. Комплексные судебно-психиатрические экспертизы: Пособие для врачей / Под ред. Т. Б. Дмитриевой, Б. В. Шостаковича. — М., 1996. — С. 38.